

Järjen kaavoittumisen ongelmat postmodernin murroksessa

Esseeni perustuu Max Horkheimerin teokseen *Välineellisen järjen kritiikki*. Horkheimer ottaa kritiikkinsä kohteeksi järkipärisyykäsitteen, jolle 1900-luvun alkupuolen länsimainen teollisuuskulttuuri perustui. Itse kuitenkin pohdin järkipärisyyden käsitettä nykyajan eli 2000-luvun alun yhteiskunnallisessa ajattelussa. Horkheimerin ajatukset järjen kaavoittumisen ongelmista ovat edelleen hyvin ajankohtaisia, joskin niiden tulkinnassa täytyy ottaa huomioon yhteiskunnallisessa ajattelussa tapahtunut kehitys.

Horkheimerin lähtökohtana on järjen jaottelu kahteen tyyppiin: subjektiiviseen ja objektiiviseen. *Subjektiivinen järki* on ensi sijassa empiirinen ja välineellinen: se on järkeviksi oletettuihin, annettuihin tavoitteisiin mahdollisimman tehokkain menetelmin pyrkivä järki. Kaiken toiminnan lähtökohtana on järkevyyden jonkin subjektin – yksilön tai yhteiskunnan – säilymisen kannalta, ja se pyrkii sovitteluun asenteeseen erilaisten keskenään ristiriitaisten hyötynäkökohtien kesken. *Objektiivinen järki* on sen sijaan ensi sijassa käsitteellis-looginen ja ilmiöihin sinänsä keskittyvä: asioita tehdään niiden itsensä vuoksi, koska ne ovat sinänsä arvokkaita. Tällainen arvokkuus ja tarkoitus ei paljastu empiirisen hyötyarvioinnin avulla. Sen sijaan se edellyttää maailman ja todellisuuden ymmärtämistä objektiivisena metafysisenä totaliteettina, jolla on järjen löydettävissä oleva kaiken kattava tai perustava rakenne ja jonka suhteen jokaisen yksilön ajatuksia ja tekoja voidaan arvioida. Subjektiiviselle järjelle todellisuuden sisäinen rakenne, sen objektiivinen järjestys, on ajattelun tavoittamattomissa, eikä se siten voi yleispätevästi säännellä tai määrätä todellisuutta koskevia uskomuksia ja päämääriä.

Horkheimerin kritiikin kohteena on yhteiskunnallinen muutos, jossa ihmiset irtautuvat objektiivisesta järjestä ja alkavat ohjautua yksinomaan subjektiivisen järjen pohjalta. Hän näkee, että vaikka tieteellinen ja tekninen tietämys ja kehitys laajentavat ihmisten ajattelun ja toiminnan horisonttia, heidän elämänsä samalla epäinhimillistyy. Menettäessään ymmärryksen objektiivisesta järjestyksestä, ihminen menettää kyvyn kuvitella ja arvioida päämääriä tavalla, joka olisi hyötynäkökohdista riippumaton. Ajattelu menettää kyvyn tunnistaa päämäärien sinänsä toivottavuuden, koska jokainen päämäärä on toivottava vain suhteessa joihinkin hyötynäkökohtiin. Ilman käsitystä objektiivisesta todellisuudesta ihmisen on mahdotonta irtautua omasta hyödystään ja toimia oman etunsa vastaisesti jonkin itsessään arvokkaan päämäärän vuoksi. Kun objektiivisuus hylätään, itsessään arvokkaita päämääriä ei enää ole.

”

Horkheimerin mukaan subjektiivinen järki johtaa järjen kaavoittumiseen, jossa järjen ja objektiivisen todellisuuden välinen suhde katkeaa. Kaikki ihanteet, uskomukset, arvostelmat, periaatteet ja ratkaisut ovat järjestä riippumattomia valintoja ja mielitekoja, joiden kohdalla ei ole mielekästä puhua totuudesta, hyvästä tai pahasta. Abstrakti subjektiivinen järki ei ole kiinnostunut kamppailemaan totuudesta, vaan hyväksyy erilaisten empiiristen totuuksien rinnakkaiselon sen kummemmin vastaan hangoittelematta. Järkevä toiminta mukautuu empiiriseen todellisuuteen sellaisena kuin se on. Tämän myötä lähes mikä tahansa käsitys todellisuudesta on vastaväitteiltä suojassa.

Horkheimer näkee, että järkeä on alettu mitata pelkästään sen mukaan, mikä on sen arvo osana ihmisten ja luonnon hallinnassa. Ihmiset eivät enää näe merkityksiä ideoissa ja kielessä sinänsä, vaan niistä on tullut nyky-yhteiskunnan tuotantovälineitä, joiden merkityksellisyys kiinnittyy siihen, mikä on niiden tehtävä tai vaikutus empiirisessä todellisuudessa. Totuutta ei nähdä päämääränä sinänsä. Tästä järjen kaavoittumisesta on seurannut se, että arvokkaiksi koetut käsitteet ovat menettäneet älyllisen yhteyden perusteluihinsa ja niistä on tullut erilaisten intressien mukaan manipuloitavia. Oikeus, vapaus ja onnellisuus saavat empiirisen sisältönsä sen mukaan, kenen edusta on kyse. Kaavoittunut järki on altis ideologiselle manipuloinnille ja räikeillekin valheille. Tämä riistää demokratialta sen järkipäisen perustan, ja altistuminen omaa etuaan ajaville taloudellisille voimille luo edellytykset demokraattisesta enemmistöperiaatteesta voimansa saavan diktatuurin ja uuden mytologian menestykselle. Järjen korvaa yleinen mielipide, jota manipuloidaan hämärään jäävien taloudellisten voimien etujen mukaiseksi, ja kaavoittunut subjektiivinen järki tekee mahdottomaksi kamppailla sitä vastaan.

Horkheimerin mukaan pragmatismi kuvastaa yhteiskuntaa, jossa ei ole aikaa muistaa eikä mietiskellä. Totuutta ei tavoitella sen itsensä vuoksi vaan siinä määrin kuin se toimii parhaiten: totuus on yhtä kuin idean menestyksekkäys. Hän viittaa Dewey'in, jonka mukaan odotusten täyttyminen ja tekojen onnistuminen ei perustu ideoiden totuuteen, vaan ideoiden totuus perustuu odotusten täyttymiseen ja tekojen onnistumiseen. On ”tarkasteltava, mitä ajateltavissa olevia käytännöllisiä vaikutuksia kohteena olevalla asialla voi olla, millaisia aistimuksia siitä odotamme ja millaisiin vastavaikutuksiin meidän on valmistauduttava” (s. 55-56). Horkheimer tuntuu tulkitsevan, että Deweyn ajatus johtaa subjektiiviseen mielivaltaisuuteen, mutta epäilen tällaisen tulkinnan menevän liian pitkälle.

Deweyn lähtökohtana lienee ajatus, ettei ideoiden ja objektiivisen todellisuuden välillä voi olla absoluuttista tiedollista yhteyttä. Kun ideat operationalisoidaan käytännön odotuksiksi ja odotukset toteutuvat, ideoiden totuus ei materiaalisen implikaation perusteella ole yksiselitteisesti voinut määrätä odotusten toteutumista. Tämä ei kuitenkaan tarkoita, etteikö objektiivinen todellisuus olisi tuottanut

”

havaitsemamme vaikutukset, vaan ainoastaan sitä, että jos nyt hyväksymme ideat tosiksi, kyse ei voi olla ideoiden objektiivisesta totuudesta. Deweyn ajatuksen ei siis tarvitse johtaa subjektiiviseen mielivaltaisuuteen, koska falsifioituminen on edelleen mahdollista riippumatta subjektiivisista eduista ja muista hyötynäkökohdista. Tällöin kuitenkin falsifioituu koko päättelyketju ideoista operationalisointien kautta havaintojen tekemiseen, eivät ideat yksinään.

Horkheimer siis nähdäkseni maalaa turhan isolla pensselillä puhuessaan pragmatismista yleisesti, mutta tämä ei vähennä hänen kritiikkinsä osuvuutta tietynlaisia inhimillistä elämää ja yhteiskunnallisia kysymyksiä koskevia pragmatistisia tulkintoja kohtaan. Järjen kaavoittuminen johtaa pragmatismien eettisten pohdintojen liberaalisuuteen, suvaitsevaisuuteen ja optimismiin ja tekee sen kyvyttömäksi käsitellä teollisen mallin aiheuttamaa kulttuurista romahdusta – todennäköisesti jo siksi, ettei se edes kykene tunnistamaan sitä romahdukseksi. Ongelmalliseksi tämä muodostuu erityisesti silloin, jos konstruktivistiset käsitteet tulkitaan Horkheimerin tavoin realistisesti eikä konstruktivistisesti.

Horkheimerin tunnistamat ongelmat nousevat mielestäni pragmatismien realistisesta tulkinnasta, joka olettaa, että sen konstruktivistiset käsitteet pyrkivät kuvaamaan todellisuutta objektiivisesti. Tällainen realistinen tulkinta onkin aiheellisen vaarallinen, koska se antaa yksittäisille subjekteille hiljaisen oikeutuksen manipuloida ihmisiä palvelemaan omia tarpeitaan. Samalla tavoin realististen käsitteiden realistinen tulkinta on vaarallinen, sillä se antaa absoluutille hiljaisen oikeutuksen alistaa ihmiset hallintaansa. Horkheimer kysyy aiheellisesti kuka määrittää sen, mikä on yhteiskunnassa haluttavaa. Koska valtaosa ihmisistä on taipuvaisia uskomaan totuuden realistiseen tulkintaan, tähän voi vastata, että haluttavuuden määrittävät tosiasiaissa ne, joka kykenevät manipuloimaan muut uskomaan tai ehdollistumaan yhteiskuntajärjestelmäänsä ikään kuin se olisi absoluuttinen totuus.

Konstruktivistisessa tulkinnassa pragmatismien konstruktivistiset käsitteet tulisi kuitenkin ymmärtää itsessään välineiksi hyväksi koetun maailman tavoittelemiseen. Välineinä ne mahdollistavat yksilöllisen uskonvapauden maailman merkityksellistämiseksi. Tämän ytimessä on yksilön usko siihen, että oma käsitys maailmasta on omista lähtökohdista käsin elämänkokemuksen kautta rakentumassa aiempaa pätevämmäksi ja luotettavammaksi. Koska hän kuitenkin samalla ymmärtää oman käsityksensä vajavuuden ja keskeneräisyyden, hän kykenee antamaan arvon myös niille vajavaisille ja keskeneräisille käsityksille, joita muut ihmiset rakentavat omista lähtökohdistaan. Kyseessä on siis keino sellaisen inhimillisesti mielekkään maailman saavuttamiseksi, joka ottaa huomioon jokaisen yksilön omat lähtökohdat ja tarpeen autenttiseen merkityksellisyyden kokemukseen. Tässä ajatuksessa näkyy hyvin selkeästi yhteiskunnallisen ajattelun postmoderni murros.

”

Konstruktiviseen totuuteen liittyvä vallankäyttö on kuitenkin erityisen salakavalaa, sillä esiintyessään näennäisesti totuuden suhteen nöyränä, se samalla käyttää hyväkseen totuuden tavoittamattomuutta kahdella tapaa oman totuutensa hyväksi. Toisaalta se hyökkää kilpailevan totuuden ydintä vastaan muistuttamalla, ettei totuutta voida tavoittaa, ja toisaalta se suojelee omaa totuuttaan ohjaamalla vastustajan hyökkäykset marginaaliin myöntämällä, että omassakin totuudessa voi periaatteessa olla jotain vikaa. Vanha absoluutti on näin tuotu takaisin totuuden ytimeen, mutta sen läsnäolo piilotetaan vastustajaa hämäämällä. Jokaisesta kamppailusta luodaan oma todellisuutensa omilla premisseillään siten, ettei yksittäiseen kamppailuun keskittyvä vastustaja kykene huomaamaan tätä. Premissit vaihtuvat kamppailusta toiseen sen mukaan mikä on hyökkääjälle edullista, mutta koska myös vastustajat vaihtuvat, tämä premissien välinen ristiriita jää huomaamatta ja totuuden ytimessä oleva absoluutti säilyy turvassa.

Sen sijaan Horkheimerin realistinen ajatus siitä, että absoluuttinen totuus saattaisi osoittautua vastakkaiseksi pragmatistiselle totuudelle, on nähdäkseni pätemätön. Tämä johtuu siitä, että pragmatismien totuuden mittapuu ei ole tyytyväisyys ideoihin vaan käytännön vaikutuksiin. Absoluuttinen totuus ei voi osoittautua miksikään, ellei sillä ole käytännön vaikutuksia, ja käytännön vaikutukset pragmatismi kykenee ottamaan huomioon. Siksi absoluuttinen totuus ei yllättäisi pragmatistia sen enempää kuin realistiakaan. Se varsinainen ongelma, johon Horkheimer kiinnittää huomionsa, ei nähdäkseni ole objektiivisen ja subjektiivisen järjen välisessä ristiriidassa, vaan siinä, miten ne kumpikin voidaan huomaamatta kaapata vallankäytön välineeksi.

Kun ihminen joutuu vallankäytön kohteeksi, hänen mahdollisuutensa elämän merkityksellistämiseen muuttuu pinnalliseksi, vaikeaksi tai jopa mahdottomaksi. Pahimmillaan ihminen voi itsesäilytyksessään joutua keskittymään kaikkein primitiivisimpien tarpeittensa tyydyttämiseen, hengissä säilymiseen ja vaaroilta suojautumiseen. Tämä rapauttaa pyrkimykset yhteenkuuluvuuden ja rakkauden, arvonannon ja itsensä toteuttamisen tarpeiden tyydyttämiseen, puhumattakaan maailman ymmärtämiseen pyrkivästä pohdinnasta. Samalla se tekee elämän näköalattomaksi. Tämä etäännyttää ihmisen emotionaalisesta, kokemusperäisestä suhteesta maailmaan. Maailma näyttäytyy objekteina, joilla on merkityksiä mutta ei merkityksellisyyttä.

Horkheimer ei tunnu kritiikissään huomaavan, että juuri merkityksellisyyteen pyrkivä subjektiivinen järki on se, millä olisi voimaa pyrkiä tästä tilanteesta pois, mutta ympäristön puristus ja toivottomuus saattavat lamaannuttaa sen. Lamaantunut subjektiivinen järki ohjautuu sokeasti ja pakonomaisesti ahdistuksen lievittämiseen muodostaen näin markkinat ja kysynnän, johon nykyajan läpikotaisin

”

kaupallistunut elämänmuoto on tarjoamassa kvartaaleittain toivoa ja merkitystä. Merkityksellisyyden katoaminen voi kuitenkin olla myös vallankäytön näkökulmasta ongelmallista. Mukautumiseen sisältyy tällöin kaunaa ja tukahdutettua raivoa, jotka voivat kanavoitua vallankäytön kannalta haitallisesti. Tässä näkyy länsimaiden hyvinvoinnin tasossa tapahtuneen muutoksen vaikutus vallankäytön realiteetteihin. Koska ihmiset kaipaavat luontaisesti elämälleen turvallisuutta ja merkityksellisyyttä, heidän kaipauksensa kannattaa pyrkiä kanavoimaan mytologioihin, jotka sopivat vallankäytön intresseihin. Työ saa olla tekijöilleen turvallista ja merkityksellistä, kunhan se on mielekästä työn tuottavuuden kannalta. Ihmisten valinnat saavat tehdä elämästä turvallista ja merkityksellistä, kunhan ne siten uusintavat valtaa. Jos eivät, vallan järjestelmät rankaisevat ihmisiä uhkaamalla heidän turvallisuuttaan ja elämän merkityksellisyyttä. Ihmiset yritetään sopeuttaa vallitseviin yhteiskunnallisiin oloihin luomalla odotuksia siitä, millaiset asenteet, kompetenssit ja toimintatavat johtavat menestykseen ja millaiset menetyksiin.

Horkheimerin ajatukset yhteiskunnan kehityksen kulusta ovat kiinnostavia. Hänen mukaansa yhteiskunnallinen muutos, jossa objektiivinen järki on vaihtunut subjektiiviseen järkeen, johtuu tuotantomenetelmien historiallisesta kehityksestä. Itse kuitenkin yhdistän tämän muutoksen yleisemmin populaatioiden evoluutioon.

Joudun aluksi hieman avaamaan sitä, mitä tarkoitan. Ajatukseni populaatioiden evoluutiosta perustuu tilastolliseen huomioon, että populaatioiden luonnolliset ominaisuudet ovat summautuvia eli ne koostuvat tai muodostuvat usean eri tekijän vaikutuksesta. Tällaiset summautuvat ominaisuudet jakautuvat populaatioissa normaalijakauman mukaisesti kahden ääripään välille siten, että suurin osa populaatioiden yksilöistä sijoittuu ominaisuuksiltaan jakauman keskivaiheille, huomattava osa jakauman kumpaankin sivustaan ja jotkin harvat sen ääripäihin. Jokaisen yksittäisen yksilön selviytyminen, menestyminen tai tuhoutuminen vaikuttaa suoraan ominaisuuksien jakaumaan ja siten säilyttää tai muuttaa koko populaation rakennetta. Tähän perustuu populaatioiden evoluutio.

Ihmipopulaatioiden keskeisten ominaisuuksien, kuten kriittisen ajattelun ja järjen, muotoutumiseen vaikuttavat niin yksilölliset, kulttuuriset kuin yhteiskunnallisetkin tekijät. Ihmisen kyky tiedostaa ja pohtia omia tarpeitaan, toiveitaan, halujaan ja pakkojaan summautuu näistä erilaisista tekijöistä. Siten ihmipopulaatiot ovat evoluution näkökulmasta siinä mielessä erikoisia, että niiden jäsenten käsitykset todellisuudesta vaikuttavat itse populaatioiden kehittymiseen.

Kuten muutkin summautuvat ominaisuudet, myös nämä käsitykset pyrkivät ajan mittaan asettumaan normaalijakaumaan. Yhteiskunnallinen koheesio näyttäytyy jakaumassa kohtalaisen pienenä

”

vaihteluvälinä. Kun yhteiskunnallisessa ajattelussa nousee esiin täysin uusia, vähitellen yleistyviä tapoja hahmottaa asioita, koheesio vähenee ja vaihteluväli kasvaa. Koska yksilöiden liikkuminen jakaumassa riippuu monista tekijöistä, yksilöt liikkuvat eri tavoin: jotkut saattavat liikkua nopeasti uusille alueille, kun taas jotkut jäävät entiselle paikalleen tai vastareaktion jona jopa etäännyvät uudesta alueesta.

Yhteiskunnallinen muutos näkyy siis muutoksina siinä, miten yksilöt asettuvat populaation jakaumassa.

Yhteiskunnallisen koheesio edelleen vähetessä jakauma laajenee, ja yksilöt jakauman eri osissa alkavat muodostaa ns. yhteiskunnallisia kuplia, eräänlaisia populaation osista muodostuvia minipopulaatioita, jotka nekin vähitellen ryhmittyvät normaalijakauman muotoon. Kun nämä kuplat eriytyvät toisistaan liian kauas, niiden välillä alkaa ilmaantua sellaisia yhteiskunnallisia ristiriitoja, joiden ratkaisemiseen niillä ei ole yhteistä kieltä. Tämä on juuri se, mitä uskon tapahtuneen objektiivisen järjen ja subjektiivisen järjen kannattajien välillä.

Horkheimer tarkastelee järjen kaavoittumista objektiivisen järjen näkökulmasta, ja näkee subjektiivisen järjen kiepsahaneen tyhmyydeksi ajattelun sinänsä korvautuessa kaavamaisilla ideoilla. Silti subjektiivisen järjen kannattaja näkee objektiivisen järjen yhtä lailla kiepsahaneen kaavamaisiksi ideoiksi – ideologiaksi, jota ihmiset seuraavat sokeasti. Älyllistyminen ja tyhmistyminen ovat saman kolikon kääntöpuolet siinä mielessä, että toisen älyllistyminen on toiselle tyhmistymistä. Erona on vain se, millaiset ominaisuudet kukin näkee arvostettavina ja millaiset eivät. Kyse on nähdäkseni kahdesta yhteiskunnallisesta paradigmasta, joista toinen on väistymässä ja toinen syntyessä sen sijaan.

Postmodernissa murroksessa olevien yhteiskuntien kehityskulku ei ole päättymässä totuuden ja moraalien hajoamiseen, sillä ihminen tuskin luopuu totuuden tavoittelusta. Totuuden kokemuksen tuottama selkeyden, varmuuden ja vallan tunne vetää ihmisiä luontaisesti puoleensa. Sen sijaan näen nykyisen murrosvaiheen uudenlaisen todellisuuskäsityksen ja moraaliperiaatteiden rakentumisena aiempien aineksista. Vertauskuvallisesti voisi sanoa, että vanhan, raskaan tähden räjähtämisestä muodostuneesta kaasupilvestä on syntyessä uusia tähtiä. Subjektiivinen järki on yhteiskunnalliseen murrokseen liittyvä järjen muoto, koska yhteiskunta tarvitsee joustavaa ja erilaisia vaihtoehtoja kokeilevaa järkeä murroksesta läpi selviytyäkseen. Juuri tämän vuoksi objektiivinen totuus ja moraalikäskyt ovat vaihtuneet yhteiskuntasubjektia hyödyttäviin totuuskäsityksiin ja moraaliperiaatteisiin. Olemme todistamassa yhteiskunnallista evoluutiota, joka näkyy hitaana paradigmojen vaihtumisena.

On kuitenkin jo näkyvissä, kuinka uudet totuuskäsitykset ja moraaliperiaatteet kaavoittuvat ja ottavat aiemman objektiivisen järjen paikan. Totuus ja moraalit aletaan yhä enenevässä määrin ottaa annettuina

”

ja objektiivisina, kun niiden syntyprosessi sukupolvien vaihtumisen myötä vähitellen unohtuu ihmisten arkipäivässä. Kun paradigman vaihtuminen on edennyt päätökseen, nyt murroksessa olevilla yhteiskunnilla on uudenlainen objektiivinen todellisuus, ja objektiivista järkeä tarvitaan kaivamaan esiin tähän uuteen paradigmaan sisältyvät totuudet ja moraalikäskyt. Kuinka pitkälle dogmaattisuudessa edetään, riippuu ainoastaan siitä, kuinka nopealla syklillä yhteiskunnalliset paradigmat jatkossa vaihtuvat ja kuinka varuillaan yhteiskunnat kykenevät dogmaattisuuden suhteen olemaan.

Kriittisen filosofian voimana ja vahvuutena on tarkastella vallitsevaa paradigmaa syrjäytetyistä tai marginaaliin jääneistä käsitteellisistä järjestelmistä käsin. Erityisen tärkeää kriittinen filosofia on siksi, että paradigman vaihtumiseen liittyvät prosessit kadottavat näkyvistä suuren osan aiemman paradigman aikana kertynyttä tietämystä ja kokemusta aivan turhaan. Kriitikki auttaa tunnistamaan, nostamaan näkyviin ja muuntamaan tätä tietämystä ja kokemusta nykyajan kielelle ja siten laajentamaan vallitsevan paradigman kapeuttamia näkemyksiä.

Lähde

Horkheimer, M. 2008. Välineellisen järjen kritiikki. Tampere: Vastapaino.